

Földvály Miklós István

A római rítus változatainak kutatása — II.*

Módszerek és forráshasználat

Egy reprezentatív minta:
a virágvasárnap

*Földvály Miklós István (Gödöllő) középkor-
kutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin
Tanszékének adjunktusa és a LFZE Egyházzene
Tanszékének oktatója.*

A virágvasárnapi ágszentelés és körmenet rítusait választottuk ki annak érzékeltetésére, hogy az imént vázolt megközelítés működésképes. Tervünk az volt, hogy egy adott liturgiaváltozat elemzésén, majd az összeurópai anyagból vett reprezentatív mintához való hozzámérésén keresztül választ adunk a bevezetőben fölvetett, a római rítus változatainak egységét, különbözőségét, rendszertanát, tájjellegét és történetiségét firtató kérdésekre. Arra számítottunk, hogy esettanulmányunk következtetései általánosíthatók lesznek vagy kellő módosításokkal legalább alkalmas mintául szolgálnak más szertartástípusok párhuzamos elemzéséhez. Sokszoros adatmennyiséggel, de lényegében így képzeljük el a főtebb vizionált „Új Martène” munkamódszerét.

Azért esett választásunk a virágvasárnapra, mert azt reméltük, vele a legbonyolultabb és ezért a legárnyaltabb eredményre vezető rítussort emeltük ki, legalábbis azok közül, amelyek egy-egy rítusváltozatra valóban jellemzők és hatékonyan vizsgálhatók összehasonlító módszerrel.

Ami a bonyolultságot illeti, a virágvasárnapi szertartások a római liturgia minden szövegtípusát használják: saját olvasmány-, ének- és imaanyaguk van. Szövegi szerkezetük, tehát a bennük használatos tételek elhelyezése, száma, sorrendje nem kötött, ezért a miséhez vagy a zsoltosmához viszonyítva változatosságuk „kétdimenziós”: nem egy változó tételkészlet illeszkedik egy szilárd szerkezetbe, hanem a szerkezet maga éppúgy vagy még inkább változik, mint a tételkészlet. Ehhez járul a szöveganyaghoz közvetlenül nem kapcsolódó ceremoniális, azaz cselekményes elemek változatossága.

Ami viszont jellemző voltukat illeti, a virágvasárnapi szertartások nagy nyilvánosságot föltételező, évente ismétlődő cselekmények, amelyek határozott nyomot hagytak az őket elvégző közösség kulturális emlékezetében. Ez megkülönbözteti őket más, kötetlen szerkezetű szertartásoktól, például a jóval ritkábban előforduló templomszenteléstől, a kisebb nyilvánosság mellett tartott kereszteléstől, házasságkötéstől, temetéstől, vagy a viszonylag egyneműen klerikális társadalmi közegben zajló papszentelésektől.

Összehasonlító szempontból a belőlük nyerhető eredmény azért megbízható, mert az egyházi év központi szakaszát, a nagyhetet megnyitó cselekménysorról

* Készült az OTKA K 78680 programja és a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával.

van szó. Az egyházi év temporális, más néven időszakos ciklusa szervesen összetartozó folyamatot jelent, elemei nem függetlenek egymástól. A virágvasárnapi különleges szertartások mindezt tekintetbe véve is rokonok egyfelől Gyertyaszentelő és hamvazószerda, másfelől a nagyheti szent háromnap cselekményeivel, de az előbbieknél összetettségük, az utóbbiaknál variabilitásuk nagyobb. Gyertyaszentelő és hamvazószerda liturgiaváltozatainak elemzéséből hasonló, de valamivel egyszerűbb következtetéseket vonhatnánk le, ám kifejezett célunk a lehető legbonyolultabb képlethez jutni, hogy a kutatás folytatása inkább ennek tisztulását hozza, ne pedig revízióját tegye szükségessé. A nagyheti szent háromnap liturgiaváltozatai nem kevésbé összetettek, de az időszak liturgikus archaizmusa, tekintélyéből fakadó viszonylagos érinthetlensége nem enged elég teret a változatok érvényesülésének.

A virágvasárnapi szertartások létrejöttének kora is kedvező céljaink szempontjából: ha eltekintünk a bizonytalanul értelmezhető és nem is sokkal korábbi ólatin előzményektől, első forrásaik a római rítus Alpokon túli elterjedésének idejéből, a VIII–IX. századból valók. Ez azt jelenti: nem túl ősiek, hogy az egész rítusterületen megközelítőleg változatlan alakban terjednének el, de nem is túlságosan újak, hogy a már kialakult és megszilárdult úzusok független kezdeményezései lennének. Képlékeny korszakuk egybeesik a keresztény Európa és a latin egyházszervezet hosszú ideig maradandó szerkezetének kialakulásával.

Forrástípusok

A virágvasárnap rendhagyó cselekményeit közlő szertartásrend, azaz ordó forrásai sokfélék: a liturgikus könyvtípusok szinte mindegyike köztük lehet, és valóban mindegyikük legalább közvetett kapcsolatban áll velük. A kor és a terület szintjén is szignifikáns, hogy melyik könyvtípusokhoz kell fordulnunk, ha meg akarjuk ismerni őket.

A korai időszakban, tehát hozzávetőlegesen a XI. századig elsősorban a szakramentáriumok és a pontifikálék játszanak főszerepet a hagyományozásban. Az előbbieket korlátozottabban: általában csak az ágszentelési imákat tartalmazzák a virágvasárnapi mise saját részei előtt vagy után. Nyugat-Európában (liturgikus értelemben, mint látni fogjuk, nagyjából a Rajna jelenti a határvonalat) ez jellemző marad a pontifikálékra is, Kelet-Európában viszont a pontifikálék a teljes tételkészletet fölvonultató és gazdagon rubrikált ordókat közölnek.

Miután a szakramentárium műfaja kihalt, a pontifikále pedig fokozatosan átalakul, tehát a XII–XIII. századtól a helyzet kissé megváltozik. A virágvasárnapi ordó Ibériában, Itáliában, a mai Nagy-Britanniában és Franciaországban, az Észak-Rajnavidéken (trieri és kölni egyháztartomány), valamint lengyel és magyar területeken bekerül a misekönyvekbe, míg a német és cseh területek nagyobb részén (mainzi, magdeburgi és salzburgi egyháztartomány) a pontifikáléból önállósodott és a későbbi rituáléhoz hasonló könyvtípus, az agenda (másként *obsequiale*, *benedictionale*, *baptismale*) része lesz. Ezzel analóg Nyugat-

Európában a processzionáléban, illetve a szintén a későbbi rituáléban megfelelő könyvekben való közlése (arrafelé többnyire *manuale* vagy *ordinarium* a címük). Átmeneti helyzet, amikor a misszálé csak a szertartás első, még a szentélyben végzett szakaszát írja le, vagy amikor a szentelési imaanyagnál egy másik könyvtípushoz utasít. A középkor utolsó századaiban a kisformátumú, processzióban is könnyen hordozható könyvtípusok sokszor másodközlésként tartalmazzák az ordót a misekönyvhöz képest, de a kora újkorra uralkodó hordozójává a misszálé válik.

A nyugat-európai pontifikálék és szakramentáriumok némelyikéhez hasonlóan csak bizonyos tételtípusokat, ez esetben a processziós énekeket tartalmazzák a graduálék. Ezek adatai más források kiegészítésére szorulnak, de némelyikük informatív rubrikaanyagot rejt. Eltérő lehet a rubrikáskönyvek (ordináriusok, konszuetúdók) forrásértéke attól függően, hogy mennyire részletesen térnek ki a tételkészletre, főként a szentelési imákra. Ezzel kapcsolatban ugyanis sokszor csak általában hivatkoznak az agendára vagy a misekönyvre, de ennél is boszszantóbb, amikor egy-egy könyörgésre például az azonosításra alkalmatlan *Omnipotens sempiterna Deus* kezdőszavakkal utalnak.

A zsolozsma könyvei áttételes kapcsolatban állnak a virágvasárnapi ordóval. A processziós énekanyag egy része a zsolozsma responzóriumi és antifónái közül való. Egyesek szilárd helyet és funkciót kaptak a szertartássorban, mások mintegy zenei töltelékül szolgálnak. Főleg ez utóbbiak közül lehetnek érdekesek azok, amelyeket csak Európa bizonyos egyházaiban használtak, de a zsolozsmás közkinccs egyes tételcsoportjainak előnyben részesítése is tanulságos lehet. Referenciaként tehát tekintetbe kell venni az adott egyházak antifonáléinak, breviáriumainak tételválogatását is.

Forrásérték és forráskritika: a nyomtatványok jelentősége

Annak megállapítása után, hogy mikor és hol mely könyvműfajt kell elsősorban föllapoznunk, ha értékelhető adatokat keresünk, szólnunk kell az adatok rangsorolásáról is. Az eddigiekből már kiderült, hogy egyes forrástípusok többé-kevésbé hiányosan írják le a vizsgált szertartássort, így csak más, rokon anyagokkal összevetve és kiegészítve használhatók igazán. További problémát jelent, ha egy forrás ugyan teljes és egyértelmű leírást ad, de keletkezési ideje és helye bizonytalan. A középkori kéziratosság kutatói tudják, hogy a liturgikus kódexek másolói csak kivételképpen tüntetik föl művük korát és hovatartozását. Jóllehet ennek megállapításához kifinomult kodikológiai, paleográfiai és liturgikai eszközök állnak rendelkezésre, a levont következtetések és a könyvtári katalógusokba, majd a szakirodalomba bekerült adatok nem mindig megbízhatók. Ha az eredet meghatározása helyes, akkor sem tudhatjuk, hogy a kutatott kódex milyen szerepet játszott az adott kor és társadalom kultúrájában: sem egy rangos főpap pazarul díszített luxuskézírata, sem egy félreeső parókia kódexe nem értékelhető ugyanúgy, mint az illetékes székesegyház nyilvános isztentiszteleti életében követett mintakönyv.

Ezért egy első hallásra talán merésznek tűnő alapelvet kockáztatunk meg: a rítusváltozatok kutatásának —ahol és amikor csak lehet— a XV–XVI. századi nyomtatványanyagból kell kiindulnia. A *recentiores semper deteriores* formuláját visszautasítva és a genealógiai látásmóddal szakítva az ősnymtatványok és antikvák három előnyét hangsúlyozzuk: e könyvek származási helye és keletkezési ideje biztos, hiszen ritka kivételektől eltekintve maga a bevezető vagy a kolofon közli; tartalmuk a műfajhoz képest teljes, azaz nem kell bennük váratlan hiányokkal számolnunk, a fizikai sérülések okozta adathiányt pedig általában orvosolják a további fennmaradt példányok; széles körben való gyakorlati használatra szánták őket, ezért tartalmuk az illető úzusra biztosan jellemző. Általánosságban is ki merjük jelenteni, hogy az úzusok történetét nem kronológiai rendben, hanem visszafelé kellene megírni.

Megállapításainkat viszonylagossá teszi, hogy történelmileg csak néhány évtizedre: a könyvnyomtatás megindulásától a tridenti zsinatig terjedő időszakra vonatkozólag érvényesek minden kétséget kizáróan. Semmi sem szavatolja, hogy a nyomtatásban megjelent rítusváltozat megegyezik kéziratokban fennmaradt előzményeivel, és azt sem, hogy érintetlen maradt a római rítus „tridenti”, azaz kuriális változatától annak kihirdetése után, de hivatalos bevezetése előtt, tehát a legtöbb európai egyház esetén a XVI. század második felében és a XVII. század elején.

Ezt belátva két kiegészítést teszünk. Az egyik, hogy a XV–XVI. század fordulója környékéről származó nyomtatványokat csak kiindulópontnak, habár biztos és fontos kiindulópontnak tekintjük. Értékelésük alapja a korábbi kéziratossal való összevetés, ez az anyag pedig lehetőleg legyen minél korábbi és eredetét tekintve minél biztosabb. Ha a korai adatok lényegileg megegyeznek a nyomtatvány tartalmával, akkor a változatot úzusnak, mégpedig történelmileg szilárd úzusnak fogadhatjuk el, s a köztes állapotok földolgozásától akár el is tekinthetünk. (Óvatosságra int, hogy a régebbi, háttérbe szorult hagyományok föllevenítése nem teljesen ismeretlen reformgondolat a középkorban sem.) A rögzített rendtartás ettől kezdve arra is alkalmas, hogy bizonytalan eredetű kéziratok liturgikus hovatartozását tisztázza.

Ha a kéziratosságot nem egyeznek meg a nyomtatvánnyal, az két dolgot jelenthet: vagy nem az adott úzust képviselik, tehát leírásuk, katalogizálásuk felülvizsgálatra szorul, vagy az úzus változott meg történelme során. Mivel e közösségi kultúrjavakat illetően nem valószínű, hogy a módosítások gyakran vagy indokolatlanul következtek volna be, ilyenkor érdemes azonosítani a váltópontot, azaz megállapítani azt a kort és történelmi eseményt, amelyben a „liturgiareform” vélhetően bekövetkezett. Szinte biztos, hogy legalább a késői kéziratok némelyike a nyomtatvány adatait erősíti meg: ezek segítségével a váltás *terminus ante quem*-je is behatárolható.

Nem azonos intézményből származó források esetén a váltópont nem feltétlenül kronológiai. Minthogy a középkori egyházi életben a liturgiának identitásképző szerepe is volt, nem lehetetlen, hogy egymáshoz közel fekvő és egy-

mással kapcsolatban álló egyházak eltérő rendtartást követtek. Kézírtos könyvek utóbb könnyen kerülhettek ugyanazon könyvtárba, és tűnhettek ugyanazon gyakorlat emlékeinek. A különbség ilyenkor nem kronológiai természetű, a váltópontot ezért nem időben és eseményben, hanem intézmények, közösségek között kell megállapítanunk.

A másik kiegészítés könnyebben összefoglalható: a tridenti zsinat utáni nyomtatványoknak a kuriális gyakorlattal egyező, de a középkori helyi átlagtól elütő megoldásait fenntartással kell kezelnünk. Előfordul, hogy az adott intézmény korábbi forrásai nem hozzáférhetők, a nyomtatvány pedig büszkén hivatkozik valamely püspökség szokására, mélyen hallgatva Róma bárminemű befolyásáról. Ilyen helyzetekben a korábbi és megbízhatóbb szövegemlékekkel való összevetés nem segít, de segíthet a hasonló szokások mérlegelése: ha ezek egy szélesebb földrajzi sávban vagy intézményi csoportban megegyeznek, a vizsgált anyagban viszont eltérnek, mégpedig kuriális irányba, akkor biztosan kiszűrendő, újkori módosulással állunk szemben.

Az úzus ideáltípusa és alánya

A forrásokról és forráskritikáról szóló, gyakorlatias megfontolásokat egy elméleti kitételrel zárjuk. A főntebb kifejtett módszerek mögött az a számos tapasztalatra és benyomásra épülő szemlélet húzódik, amelyet legszívesebben a rítusváltozatok ideáltípusos megközelítésének neveznénk. A rítusváltozat eszerint úzus: egy adott intézményhez és társadalmi csoporthoz kötődő, időben lehetőleg nem vagy csak mértékkel változó szokásrend, amely a vonatkozó intézményt alkotó csoport által végzett liturgikus cselekmények mindegyikét magába foglalja. Ebből három következtetés és egy kérdés származik:

Az egyik az, hogy érdeklődésünk végső tárgya nem egyik vagy másik, mégoly jelentős vagy megbízható forrás tartalma. A forrás csupán médiuma egy rajta túlmutató, tulajdonképpen eszmei valóságnak, az úzus ideáltípusának. A forrásokban közölt, egyszeri rendtartások néha töredékesen, sőt hibásan jelenítik meg ezt az ideáltípust, így feladatunk nemcsak megismerésük, hanem az is, hogy kiegészítsük s helyesbítsük őket. Ezt természetesen nem önkényesen, hanem több különböző forrás összevetésével, a tételkészlet, a funkciók és a kompozíció elemzésével, a genealógiai kapcsolatokat és a statisztikai adatokat figyelembe véve történik. (Az ideáltípus segédfogalom, elméleti konstrukció: általában megfelel a legjobb források adatainak, de nem szükségképpen létezik olyan forrás, amely egy az egyben tartalmazza.)

A másik, hogy a források közti jelentős eltérés nem lehet véletlenszerű, hanem az ideáltípus különbségét jelzi. Nem fogadhatjuk el, hogy ugyanaz a csoport hol ilyen, hol olyan liturgiát végzett: ha a források tartalma meghatározó pontokon nem ugyanaz, akkor vagy nem ugyanazt az úzust képviselik, vagy az úzus változott meg azonosítható történeti események következtében.

A harmadik, hogy az úzus fogalma nem korlátozódik a szertartástípusok egyikére vagy másikára, hanem az adott csoport által végzett teljes liturgiát egységbe foglalja. Egy jellemző szertartástípus összehasonlító elemzésének eredményei tehát nemcsak a vonatkozó szertartástípus úzusok közti variálódására érvényesek, hanem az úzusok kapcsolatrendszerét is leírják. Nyilvánvaló, hogy az eredmény pontossága függ a vizsgált szertartástípus korától, elterjedtségétől, jelentőségétől, nyilvánosságától és összetettségétől, így más-más szertartástípusok feldolgozása némiképp eltérő eredményekre vezet. A korábban kifejtett megfontolások miatt azonban reméljük, hogy a virágvasárnapi ordókra épülő következtetések jó alapvetést jelenthetnek a folytatáshoz.

A forráskezelés elveinek lefektetése és az úzus fogalmának tisztázása utáni egyetlen megmaradt kérdésünk az úzus alanyára, az azt működtető és hagyományozó intézményre, társadalmi csoportra vonatkozik. Kik képviselnek úzust és meddig terjed annak érvényessége? Ha a középkori és kora újkori írott emlékek önleírását nézzük, intézményként püspökségek, apátságok és központosított szerzetesrendek, csoportként pedig székeskáptalanok, monasztikus közösségek vagy rendek hivatkoznak egy-egy úzusra sajátjukként.

A gyakorlatban azonban megfigyeltük, hogy olykor ezeknél kisebb, elméletileg tőlük függő liturgikus testületek is önálló úzust képviselnek, vagy legalább fölismerhetően módosítják a fölérendelt gyakorlatot. Ennek alapján az egyházi élet kisebb, liturgikus értelemben nem autonóm szervezeti egységei is hozhatnak létre rítusváltozatot. Önállóságuk néha csak relatív: előfordul például, hogy tüntetőleg nem az egyházmegye, hanem az érseki tartomány székhelyének szokását követik.

Másik megfigyelésünk: középkori liturgikus jogi értelemben önálló püspökségek azonos vagy majdnem azonos úzust követ(het)nek. A variálódás lehetőségeiből önkéntelenül fakad, hogy egyes úzusok közelebb állnak egymáshoz, mint mások, így úzuscsaládok jöhetnek létre. Egyazon úzus változatai, a több úzus alkotta úzuscsaládok és a tulajdonképpeni úzusok közti határt meghúzni nem könnyű, az azonban így is nyilvánvaló, hogy nem mondtunk el mindent az egyes úzusok körülhatárolásával, hanem ki kell jelölnünk azokat a tényezőket, amelyek alapján közelebbi vagy távolabbi rokonságot állapítunk meg köztük. Maga az úzus saját változatainak összegzéseként s az őt magába foglaló úzuscsaládtól való különbözőségében válik pontosan leírhatóvá.

A továbbiakban a hozzánk legközelebb álló esztergomi úzust választjuk archimédeszi pontul —bármely másikat is választhatnánk, de miért tagadnánk meg személyes kötődésünket, ha a célnak megfelel?—, és mutatjuk be rajta keresztül az elmondottakat. Előbb az írott forrásoktól az ideáltípusig vezető utat mutatjuk be, majd elhelyezzük a végeredményt az európai hagyomány minél teljesebb összefüggésében.

Folytatjuk